

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ
ВИХОДУ УКРАЇНИ
З «ПАСТКИ ВІДСТАЛОСТІ»**

Монографія

За ред. М. О. Кизима, Н. В. Белікової

***THEORETICAL ASPECTS OF UKRAINE'S EXIT FROM
THE «BACKWARDNESS TRAP» :***

Monograph. Ed. by M. O. Kyzym, N. V. Bielikova

**Харків
2023**

УДК 330.351:621.311

Т 33

Рекомендовано вченою радою Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України (протокол № 10 від 17.10.2023 р.)

Рецензенти: **Власюк Олександр Степанович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, радник директора Національного інституту стратегічних досліджень (Київ);
Козирева Олена Вадимівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, менеджменту та підприємництва, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків);
Левковська Людмила Володимирівна – доктор економічних наук, професор, завідувач відділу природно-техногенної та екологічної безпеки, Інститут демографії та проблем якості життя (Київ)

Автори: чл.-кор. НАН України, д. е. н., проф. М. О. Кизим (вступ, висновки, підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 5.1, 5.2); д. е. н., проф. В. Є. Хаустова (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 3.2; 4.2); д. е. н., проф. Н. В. Белікова (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 3.2, 4.1, 4.2, 5.1); к. е. н., доц. О. Ю. Полякова (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 4.3, 5.2, 5.3, додатки); д. е. н. В. А. Зінченко (підрозділи 3.1, 3.2); к. е. н., доц. О. С. Петриквіва (підрозділ 4.2); к. е. н. О. М. Леванда (підрозділ 3.2); М. М. Хаустов (підрозділ 5.1, 5.2); Н. Л. Луценко (підрозділ 3.1); М. Є. Іванов (підрозділ 1.2).

Т 33 Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості» :
монографія / за ред. М. О. Кизима, Н. В. Белікової. Харків :
ФООП Лібуркіна Л. М., 2023. 402 с. Укр. мова

ISBN 978-617-7801-40-4

УДК 330.351:621.311

ISBN 978-617-7801-40-4

© Колектив авторів, 2023
© ФООП Лібуркіна Л. М., 2023

Анотація

Монографію присвячено розробці теоретико-методологічного забезпечення та концепції виходу України з пастки соціально-економічної відсталості, яка сформувалася ще у довоєнному періоді. Розроблено структуру «пастки відсталості» в Україні, визначено причинно-наслідкові зв'язки між її складовими, обґрунтовано систему індикаторів для ідентифікації проблем і диспропорцій соціально-економічного розвитку України в довоєнному періоді, визначено основні дисбаланси та диспропорції в економіці України в довоєнному періоді, та вплив війни на поглиблення проблеми потрапляння країни до «пастки відсталості». Обґрунтовано сценарії виходу України з «пастки відсталості» у повоєнному періоді відповідно до трьох її складових, які передбачають приведення дисбалансів та диспропорцій до стабільних або безпечних меж у тих видах економічної діяльності, де ці показники знаходяться у кризовій чи передкризовій зонах, що дозволить перешкодити самопідтримуваності пастки.

Рекомендовано науковцям, фахівцям органів державного управління та самоврядування у сфері управління сталим розвитком національної та регіональної економіки, а також академічній спільноті.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, національна економіка, регіональна економіка, сталий розвиток, «пастка відсталості», криза, диспропорція розвитку, дисбаланс, структура, модель економіки, причинно-наслідкові зв'язки, концепція, сценарії.

Abstract

The monograph is devoted to the development of theoretical and methodological support and the conception of Ukraine's exit from the trap of socioeconomic backwardness, which was already formed in the pre-war period. The structure of the «backwardness trap» in Ukraine has been developed, the cause-and-effect relationships between its components have been determined, the system of indicators for identifying the problems and disproportions of the socioeconomic development of Ukraine in the pre-war period has been substantiated, the main imbalances and disproportions in the economy of Ukraine in the pre-war period and the impact of the war on the deepening of the problem of the country's falling into the «backwardness trap» have been defined. The scenarios of Ukraine's exit from the «backwardness trap» in the post-war period in accordance with its three components are substantiated, which provide for bringing imbalances and imbalances to stable or safe limits in those types of economic activity where these indicators pertain to the crisis or pre-crisis zones, which will prevent the self-maintenance of the trap.

The monograph is recommended for scientists, specialists of public administration and self-government bodies in the field of sustainable development of the national and regional economy, as well as the academic community.

Keywords: socioeconomic development, national economy, regional economy, sustainable development, «backwardness trap», crisis, disproportion of development, imbalance, structure, economic model, cause-and-effect relationships, conception, scenarios.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. Теорія і практика формування «пасток відсталості» в економіці країни	10
1.1. Сутність поняття «пастка відсталості»	10
1.2. Теорії та концепції, що досліджують проблеми соціально- економічного розвитку та утворення «пасток відсталості»	24
1.3. Класифікація «пасток відсталості»	55
РОЗДІЛ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та формування «пастки відсталості» в Україні	76
2.1. Оцінювання соціально-економічного розвитку України в контексті формування «пастки відсталості»	76
2.2. Структуризація «пастки відсталості» в Україні	93
2.3. Ідентифікація потрапляння України в «пастку відсталості»	104
РОЗДІЛ 3. Особливості формування «пастки відсталості» в Україні у ретроспективі та у повоєнному періоді	132
3.1. Аналіз динаміки та проблем соціально-економічного розвитку України у 2010–2022 рр.	132
3.2. Наслідки війни з РФ та її вплив на поглиблення «пастки відсталості» економіки України.....	172
РОЗДІЛ 4. Методологічне забезпечення дослідження «пасток відсталості»	192
4.1. Теоретичні положення дослідження проблеми розпізнавання «пасток відсталості» в економіці країни	192
4.2. Теоретичне забезпечення ідентифікації причинно-наслідкових зв'язків «пастки відсталості» в Україні	204
4.3. Формування дисбалансів і диспропорцій як передумова потрапляння економіки України до «пастки відсталості», їх посилення під час воєнної агресії.....	228

РОЗДІЛ 5. Теоретико-методологічні рекомендації щодо формування можливих сценаріїв виходу України з «пастки відсталості»	259
5.1. Зарубіжний досвід розробки шляхів виходу України з «пастки відсталості» після воєнних конфліктів	259
5.2. Розробка проєкту концепції виходу України з «пастки відсталості» у контексті повоєнного періоду	279
5.3. Формування сценаріїв виходу України з «пастки відсталості»	288
ВИСНОВКИ.....	305
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	311
ДОДАТКИ.....	331

CONTENTS

INTRODUCTION	8
CHAPTER 1. Theory and practice of formation of «backwardness traps» in the country's economy	10
1.1. The essence of the concept of «backwardness trap»	10
1.2. The theories and conceptions that study the issues of socioeconomic development and the formation of «backwardness traps»	24
1.3. Classification of «backwardness traps»	55
CHAPTER 2. Problems and contradictions of socioeconomic development and the formation of the «backwardness trap» in Ukraine	76
2.1. Evaluation of socioeconomic development of Ukraine in the context of the formation of the «backwardness trap»	76
2.2. Structuring the «backwardness trap» in Ukraine	93
2.3. Identification of Ukraine's falling into the «backwardness trap»	104
CHAPTER 3. Peculiarities of the formation of the «backwardness trap» in Ukraine in retrospect and in the post-war period	132
3.1. Analysis of the dynamics and problems of socioeconomic development of Ukraine in 2010–2022	132
3.2. The consequences of the war with the Russian Federation and its impact on the deepening of the «backwardness trap» of Ukraine's economy	172
CHAPTER 4. Methodological support for the study of «backwardness traps»	192
4.1. Theoretical provisions of the study on the problem of recognizing the «backwardness traps» in the country's economy	192

4.2. Theoretical support for the identification of cause-and-effect relationships of the «backwardness trap» in Ukraine	204
4.3. Formation of imbalances and disproportions as a prerequisite for Ukrainian economy to fall into the «backwardness trap», their aggravation during military aggression.....	228
CHAPTER 5. Theoretical and methodological recommendations for the formation of possible scenarios for Ukraine’s exit from the «backwardness trap»	259
5.1. Foreign experience in developing ways to get Ukraine out of the «backwardness trap» after military conflicts	259
5.2. Development of a draft conception for Ukraine’s exit from the «backwardness trap» in the context of the post-war period	279
5.3. Formation of scenarios for Ukraine’s exit from the «trap of backwardness»	288
CONCLUSIONS	305
LIST OF REFERENCES.....	311
APPENDICES	331

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

Рис. 2.2. Структура «пастки відсталості» України

Джерело: авторська розробка

Таким чином, проведене дослідження дозволило обґрунтувати склад «пастки відсталості» в Україні та відобразити систему взаємозв'язків між її складовими.

2.2. Структуризація «пастки відсталості» в Україні

Структуризація має на меті виявлення «вузьких місць» економіки, які можуть бути причинами виникнення пастки та її поглиблення, що має сприяти пошуку шляхів виходу з пастки через вплив на причини.

На першому етапі дослідження було розроблено загальну структуру «пастки відсталості» в Україні (рис. 2.3) на макроекономічному

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

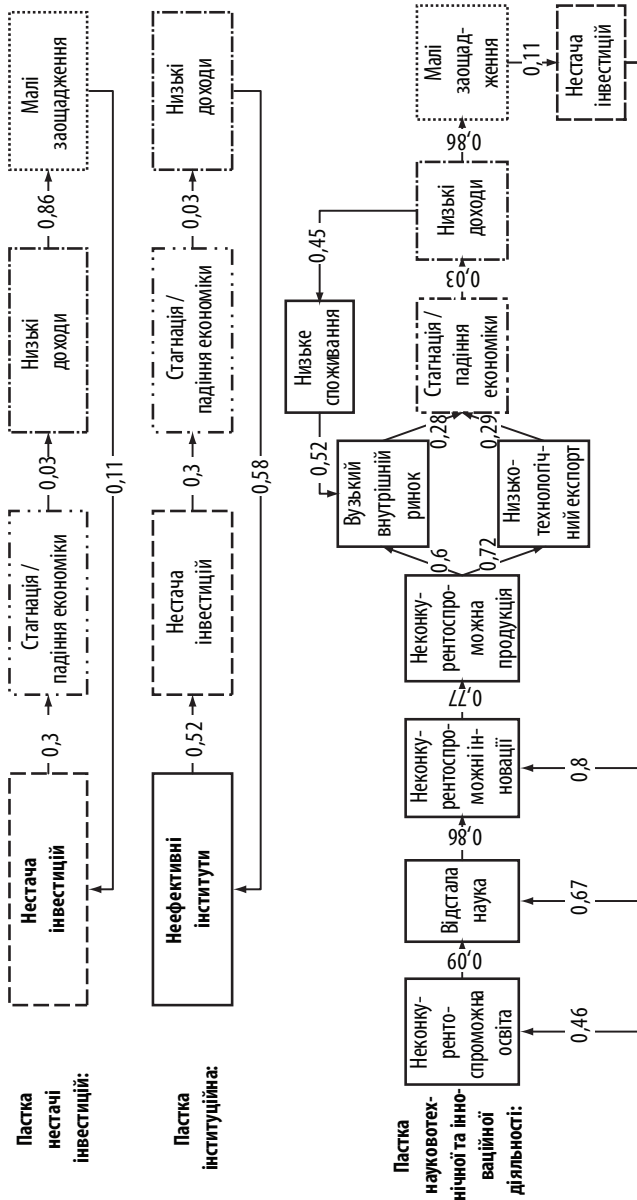

Рис. 2.3. Складові «пастки відсталості» в Україні

Джерело: авторська розробка

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

рівні. У запропонованій структурі виділяються декілька контурів позитивного (типу «снігової лавини») та зворотного зв'язку, які визначають самопідтримуваність «пастки відсталості». Основними такими контурами є (перший елемент є й останнім у контурі):

- контур споживання:

Зростання економіки – Доходи – Споживання – Внутрішній ринок;

- інвестиційний контур:

Зростання економіки – Доходи – Заощадження – Інвестиції – Продукція – Експорт;

- інноваційний контур:

Зростання економіки – Доходи – Заощадження – Інвестиції – Освіта – Наука – Інновації – Продукція – Експорт;

- інституційно-інвестиційний контур:

Зростання економіки – Інститути – Інвестиції.

Ці основні контури пересікаються один з одним у декількох елементах, що призводить до підсилення негативних тенденцій.

Макроекономічні показники є узагальненням ситуації, відображенням і виміром глибини пастки. Водночас усі процеси, як негативні, так і позитивні, відбуваються у рамках конкретних сфер економічної діяльності та навіть у рамках кожного окремого підприємства (організації, установи). Тому для пошуку шляхів подолання «пастки відсталості» необхідною є декомпозиція окремих елементів пастки з точки зору їх реалізацій у різних сферах соціально-економічного розвитку, видах економічної діяльності тощо.

«Пастка відсталості», як було показано вище, є результатом багатьох негативних процесів у економіці. Одним із підходів деталізації процесу формування «пастки відсталості» у рамках розвитку реального сектора економіки може стати розроблена НДЦ ІПР НАН України теорія патологічних процесів у економіці. Відповідно до неї кризові явища в економіці країни є результатом розвитку у ній патологічних процесів. Розвиток і погіршення диспропорцій призводить до виник-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

нення та поглиблення дисбалансів, що спонукає до накопичення протиріч у вигляді пузирів різного типу та їх «здуття» під час кризи.

Для ідентифікації наявності та розвитку патологічних процесів було розроблено систему показників, яка включає

- диспропорції між зовнішнім попитом і внутрішньою пропозицією (диспропорція попиту, торгова відкритість); між зовнішньою і внутрішньою пропозицією (диспропорція пропозиції, залежність від імпорту); між експортними та імпортними цінами (цінові диспропорції, відносна технологічність експорту); між інвестиціями і випуском продукції (інвестиційна достатність); між кредиторською заборгованістю і випуском продукції (боргове навантаження); між прибутком і кредиторською заборгованістю (платоспроможність);
- дисбаланси: між попитом та пропозицією, торговий та інвестиційний дисбаланс;
- ціновий та кредитний пузирі.

Застосування теорії патологічних процесів дозволяє уточнити структуру інвестиційного та інноваційного контурів зворотного зв'язку у структурі «пастки відсталості». На *рис. 2.4* показано зв'язок між дисбалансами, диспропорціями попиту та пропозиції у реальному секторі та елементами цих контурів.

Низька технологічність наявного виробництва і традиційна експортоорієнтованість окремих галузей призводить до переважання сировинного експорту та імпортозалежності попиту (як кінцевого, так і виробничого).

Це зумовлює відтік інвестицій з галузей, які потребують модернізації для розвитку середньо- або високотехнологічного експорту до тих, у яких експорт вже налагоджено і ефективність вкладень вища (на *рис. 2.5* зліва). Таким чином формується низький рівень інвестицій та інновацій і гальмується підвищення конкурентоспроможності продукції у рамках подолання «пастки відсталості».

В умовах браку інвестиційних ресурсів інноваційний розвиток виробництва може призвести до гірших наслідків. Спроба технологіч-

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

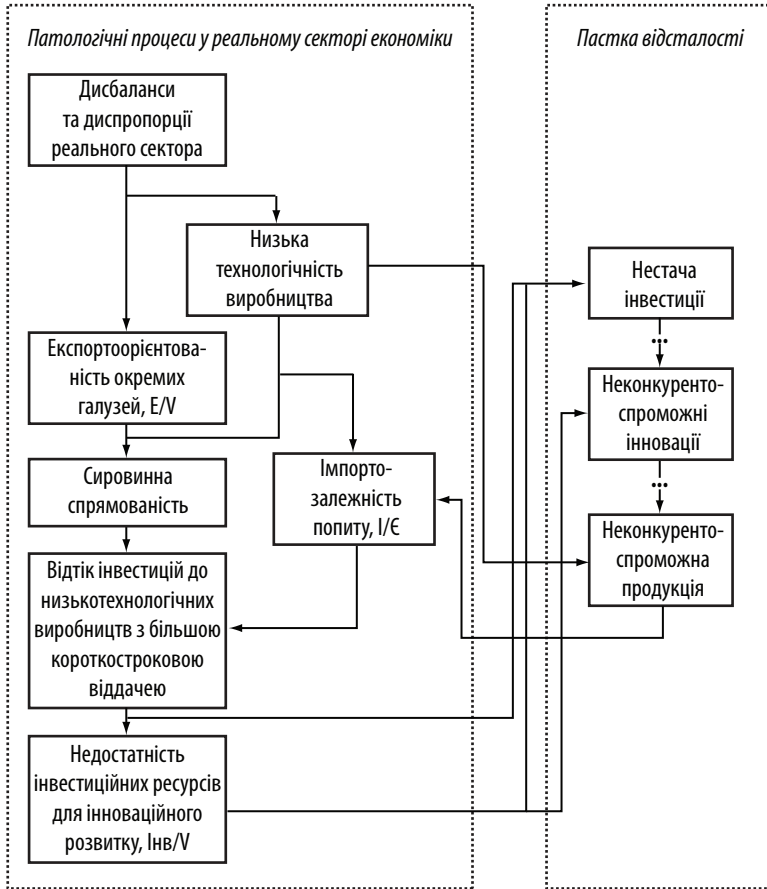

Рис. 2.4. Зв'язок між патологічними процесами у попиту та пропозиції реального сектора та контурами зворотного зв'язку у пастці відсталості

Джерело: розроблено авторами

ного оновлення через брак інвестиційних ресурсів призводить до погіршення результатів функціонування, що змушує повертатися назад, якщо це можливо, то продовжувати використовувати застарілі технології, які не потребують значних вкладень.

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Інша сторона негативних тенденцій у інвестиційному розвитку економіки пов'язана із браком недостатністю власних і позикових коштів для розвитку. З *одного боку*, дисбаланс потреби та можливості інвестування у галузях реального сектора є наслідком недостатньої ефективності економіки.

З *іншого*, низька ефективність та доходи є перешкодою до залучення кредитних коштів, оскільки кредитоспроможність виробництва зменшується. Усе разом це призводить до низького рівня інвестування взагалі та інвестування в інновації зокрема. Зв'язок між патологічними процесами забезпечення інвестиційних ресурсів та «пасткою відсталості» показано на рис. 2.5.

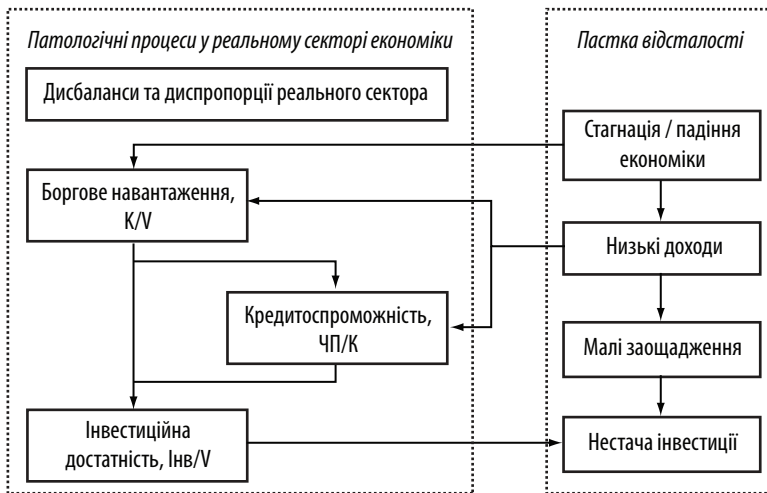

Рис. 2.5. Взаємозв'язок між дисбалансами та диспропорціями у інвестиційній діяльності реального сектора й інвестиційним контуром «пастки відсталості»

Джерело: розроблено авторами

Показники дисбалансів та диспропорцій включені у склад системи індикаторів виникнення «пастки відсталості». Для доведення того,

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

що патологічні процеси впливають на формування, поглиблення та можливості виходу з «пастки відсталості» у подальшому буде здійснено їх оцінку та аналіз.

Розповсюдження патологічних процесів у реальному секторі економіки України відбувається за різними каналами, які формують підструктури пастки нижнього рівня (рис. 2.6). Серед них треба виділити канал виробничо-технологічних зв'язків, який описується таблицею «витрати – випуск».

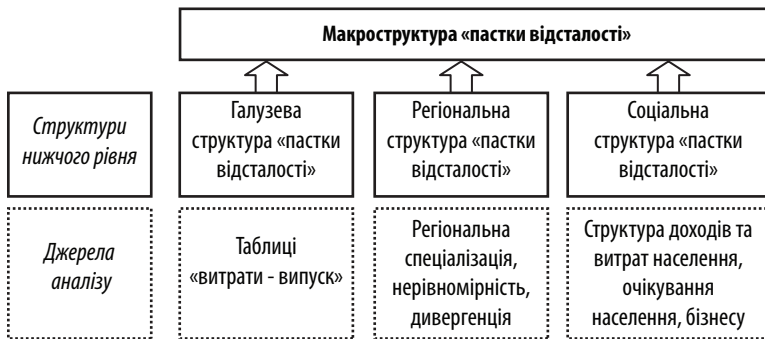

Рис. 2.6. Ієрархія структури «пастки відсталості» в Україні

Джерело: розроблено авторами

При дослідженні ефективності економіки на першому етапі наукового проекту таблиці «витрати – випуск» використані для оцінки матеріалоемкості економіки. Енерго- та електроємність оцінювалися на основі натуральних показників.

Основним інструментом аналізу матеріальних потоків між видами економічної діяльності є коефіцієнти прямих та повних матеріальних витрат:

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{X_j}, \quad A = (a_{ij})_{n \times n}, \quad (2.1)$$

$$B = (b_{ij})_{n \times n} = (E - A)^{-1},$$

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

де a_{ij} – коефіцієнт прямих матеріальних витрат;

x_{ij} – проміжне споживання у галузі I продукції галузі j для виробничих потреб (міжгалузевий потік);

X_j – валовий випуск продукції галузі – споживача;

b_{ij} – коефіцієнт повних матеріальних витрат, який включає прямі та опосередковані витрати усіх порядків;

A, B – матриці відповідних коефіцієнтів.

Матеріалоємність за даними таблиць «витрати – випуск» у цілому по економіці та по промисловості майже не змінна протягом двадцяти років з невеликими коливаннями у 2012–2014 рр. У 2021 р. матеріалоємність економіки становила 59,9 % проти 58,6 % у 2020 р., а матеріалоємність промисловості склала 72,3 % та 72,5 % відповідно по роках. Але у розрізі окремих галузей цей показник не є стабільним, що відбиває позитивні та негативні зміни у технологіях виробництва. Отже, аналіз динаміки матеріалоємності по окремих видах економічної, зокрема, промислової діяльності дозволяє визначити, які саме галузі є найбільш матеріалоємними або мають тенденцію до підвищення матеріалоємності. Саме на них мають бути спрямовані зусилля щодо технологічного оновлення для зменшення витрат, збільшення питомої ваги валової доданої вартості та продуктивності.

Слід зазначити, що таблиці «витрати – випуск» розробляються лише у вартісних показниках: у основних цінах та цінах споживача. Тому коливання цін можуть вплинути на оцінки матеріалоємності. Водночас виникнення цінових пазирів на деяких ринках можна відслідкувати за збільшенням коефіцієнтів прямих і повних матеріальних витрат галузей.

Для виявлення галузевої структури «пастки відсталості» необхідно здійснити аналіз таблиць «витрати – випуск» у двох вимірах – у динаміці окремих коефіцієнтів та з точки зору перерозподілу витрат за галузями.

Перший напрям дозволяє виявити негативні тенденції – зростання, нестійкість, збільшення коливань тощо, які свідчать про викорис-

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

тання неефективних технологій. Другий дозволяє виявити можливі канали поглиблення «пастки відсталості» за рахунок «затягування» у неї більш стійких галузей.

Характерною рисою поглиблення «пастки відсталості» є малі або такі, що знижуються, коефіцієнти витрат продукції та послуг видів «Комп'ютерне програмування, консультування та надання інформаційних послуг (J62-J63)», «Наукові дослідження та розробки (M72)» у загальних витратах виду економічної діяльності. Це свідчить про відсутність попиту у підприємств на нові розробки, їх впровадження у виробництво, освоєння нової продукції тощо. Також аналіз із видом «Діяльність у сферах архітектури та інжинірингу; технічні випробування та дослідження (M71)» міг би надати додаткову інформацію, але у структурі таблиць цей вид не виділено окремо.

Для визначення глибини «пастки відсталості» доцільним є порівняння коефіцієнтів наукоємності видів економічної і промислової діяльності в Україні з іншими провідними країнами світу, у т.ч. у динаміці. Це дозволить виявити ті види діяльності, які недостатньо використовують можливості вітчизняної та/або іноземної сфери науки та досліджень, що гальмує їх розвиток.

Таким чином, аналіз таблиць «витрати – випуск» дозволяє визначити галузеву структуру «пастки відсталості» (рис. 2.7).

Регіональні особливості розвитку окремих видів економічної діяльності визначаються здебільшого ресурсним потенціалом регіону. Наявність покладів корисних копалин, водних ресурсів, узбережжя, лісів, кліматичних умов, гір та ін. є причиною неоднорідної структури економіки у різних регіонах. Це може стати причиною диспропорцій та неоднорідності економічного і соціального розвитку регіонів як у відносних показниках, так і темпах.

Своєю чергою, диспропорційність та неоднорідність економічного розвитку призводить до неоднорідності зайнятості населення, виникнення великих різниць і розривів за доходними та соціальними групами. Проявом цього є рівень бідності, нерівність, песимістичні настрої населення, соціальна напруга, які не сприяють виходу з «паст-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

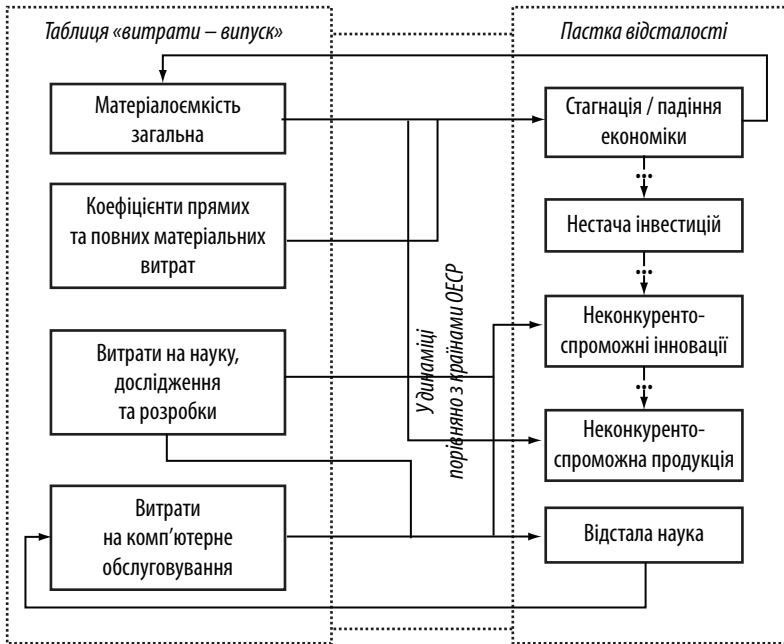

Рис. 2.7. Зв'язок аналізу таблиць «витрати – випуск» із макроструктурою «пастки відсталості»

Джерело: розроблено авторами

ки відсталості». Таким чином, всередині «пастки відсталості» формується пастка бідності, яка її поглиблює (2.8).

Регіональні диспропорції та галузеві особливості мають наслідком також дисбаланси у сфері освіти та науки, що провокує міграцію найбільш активної частини населення та поглиблює наявні соціальні диспропорції. Аналіз соціальної структури «пастки відсталості» має включати аналіз динаміки та порівняння з провідними країнами світу. Слід зазначити, що, ймовірно, за деякими показниками України виявиться кращою, ніж деякі провідні країни світу. Це може слугувати застереженнями й обмеженнями при розробці тих чи інших стратегій подолання «пастки відсталості».

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

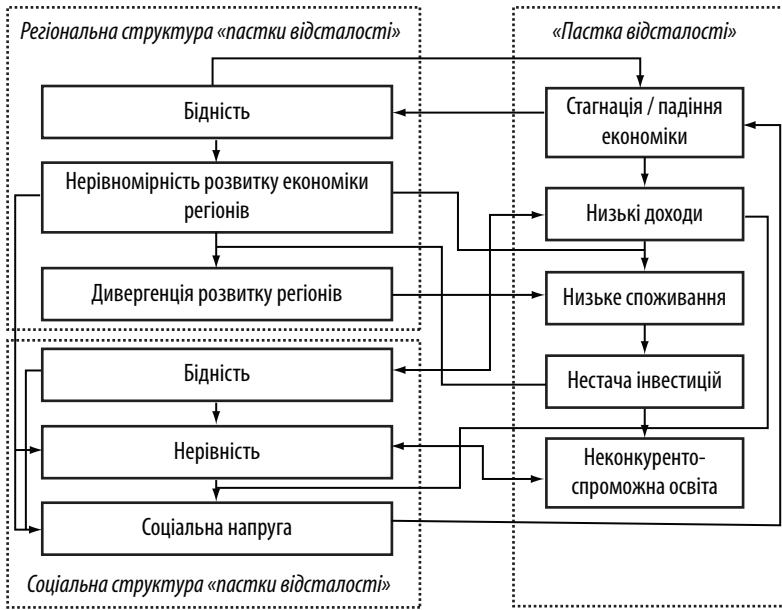

Рис. 2.8. Взаємозв'язки регіональної, соціальної та макроструктури «пастки відсталості»

Джерело: авторська розробка

Для виявлення зв'язків складових регіональної, соціальної та макроструктур «пастки відсталості» доцільно використовувати інструменти аналізу багатомірних процесів. Зокрема, крос-кореляційний аналіз дозволить виявити часові лаги між усіма парами ідентифікаторів пастки або їх відсутність. Це дозволить визначити період упередження при розробці сценаріїв подолання «пастки відсталості», який має бути забезпечений впливами на причинні елементи пастки.

Перспективним є аналіз на основі VAR-моделей, що дозволить виявити причинно-наслідкові зв'язки у різних структурах «пастки відсталості» та між структурами. Але його можливість обмежена нестаціонарністю часових рядів динаміки показників для України. Імпульсний аналіз когнітивних зв'язків дозволить визначити напрямки пріоритет-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

ного впливу, які у підсумку дадуть найкращій результат щодо виходу з «пастки відсталості».

Таким чином, для розробки ефективних сценаріїв виходу з «пастки відсталості» необхідним є дослідження не тільки її макроструктури, але і галузевої, регіональної та соціальної. Воєнні дії в Україні суттєво змінили усі складові соціально-економічної системи та вплинули на ці елементи «пастки відсталості». Водночас вимушені заходи щодо відновлення економіки країни відкривають можливість подолати пастку не поступовим, ендегенним шляхом, а шляхом дезагрегації самої структури пастки.

2.3. Ідентифікація потрапляння України у «пастку відсталості»

Виходячи зі структури пастки, описаної вище у роботі, процес ідентифікації потрапляння України у «пастку відсталості» передбачає такі кроки:

- визначення для кожного блоку пастки ключового показника – індикатора пастки, який найбільш точно характеризує причини потрапляння у пастку;
- формування системи порогових значень індикаторів пастки, які визначають безпечні умови, за яких пастка не формується;
- перевірка значень індикаторів та виявлення тих, що не відповідають пороговим значенням або мають негативну динаміку;
- визначення чинників формування індикаторів пастки та їхньої динаміки;
- оцінка значущості причинно-наслідкових зв'язків у пастці, що дозволяє виявити домінуючі контури зворотного зв'язку та можливості виходу з «пастки відсталості».

Індикатори «пастки відсталості» мають відбивати головні проблеми соціально-економічного розвитку країни, які зумовлюють самотримувальність пастки і неспроможність її подолання. Визначення індикаторів ґрунтувалося на результатах попереднього аналізу теоретичних засад формування пасток і структури «пастки відсталості»,

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

а також аналізу динаміки головних показників соціально-економічного розвитку України.

При визначенні системи порогових значень використовували метод аналогій і припущення про відсутність (або незначний вплив) «пастки відсталості» у країнах з розвинутою ринковою економікою, що дозволяє цим країнам розвиватися стабільно. Оскільки пастка середнього чи високого доходу не має наразі відношення до соціально-економічного розвитку України, таке припущення видається обґрунтованим.

Іншим критерієм визначення порогових значень було врахування європейських намагань і перспектив України. Отже, як порогові значення було прийнято середні або цільові значення по країнах ЄС або ОЕСР.

Крім того, як було показано у п. 2.2, формування «пастки відсталості» в Україні відбувалося внаслідок розвитку в її економіці патологічних процесів. Тому для блоків пастки, які відповідають реальному сектору економіки, у якості порогових значення відповідних показників було взято значення, які відповідають стійкому або умовно безпечному рівням дисбалансів і диспропорцій [98].

Сформовану систему індикаторів разом з пороговими значеннями показано на *рис. 2.9*.

Для визначення чинників формування негативної динаміки в окремих блоках «пастки відсталості», крім макроекономічних показників, було також розглянуто окремі показники за видами економічної діяльності реального сектора економіки. Перелік включених до розгляду видів економічної діяльності показано у *табл. 2.3*.

Для порівняння динаміки індикаторів пастки в Україні та розвинутих країнах було обрано як приклад Німеччину, яка є локомотивом європейської економіки і відносно порівнювана з Україною за площею, населенням та наявністю природних ресурсів.

Центральним блоком, який демонструє наявність «пастки відсталості» й акумулює результати усіх негативних процесів, що відбуваються у економії країни, є зростання економіки. Узагальнюючим по-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

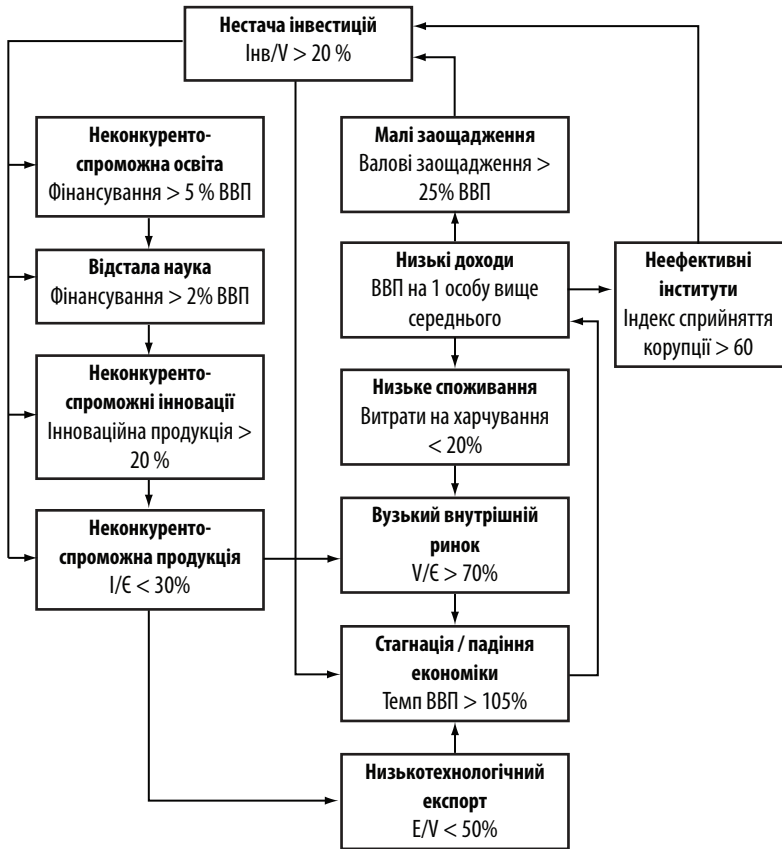

Рис. 2.9. Структура ідентифікації «пастки відсталості»

Джерело: розроблено авторами

казником динаміки розвитку економіки є індекс реальної зміни валового внутрішнього продукту.

Порогове значення індексу реального ВВП встановлено на рівні 105 %, що відповідає середньому темпу зростання країн з середнім доходом або вище середнього. У цілому темп зростання ВВП у країнах ЄС та ОЕСР нижче і складає близько 103 %. Але такий темп не при-

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

Таблиця 2.3

Перелік видів економічної діяльності реального сектора економіки, включених в ідентифікацію потрапляння у «пастку відсталості»

Позначення	Коди КВЕД	Зміст
1	2	3
A	A01-A03	Сільське, лісове та рибне господарство
B-C	B05-C33	Промисловість
B05	B05-B06	Добування енергетичних корисних копалин
B07	B07-B09	Добування неенергетичних корисних копалин, надання послуг
C10	C10-C12	Виробництво харчових продуктів; напоїв та тютюнових виробів
C19	C19	Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення
C20	C20	Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції
C21	C21	Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів
C22	C22-C23	Виробництво гумових, пластмасових та інших неметалевих виробів
C24	C24-C25	Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів
		Машинобудування:
C26	C26	Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції
C27	C27	Виробництво електричного устаткування
C28	C28	Виробництво машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань
C29-C30	C29-30	Виробництво транспортних засобів
C29	C29	Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів
C30	C30	Виробництво інших транспортних засобів
CR	C13-C15; C16-C18; C31-C33	Виробництво іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Закінчення табл. 2.3

1	2	3
DE	D35; E36-E39	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. Водопостачання, каналізація, поводження з відходами

Примітка. Наведені позначення використовуються на рисунках і у подальших таблицях

Джерело: сформовано авторами

йнятний для України, зважаючи на необхідність відновлення економіки у повоєнному періоді.

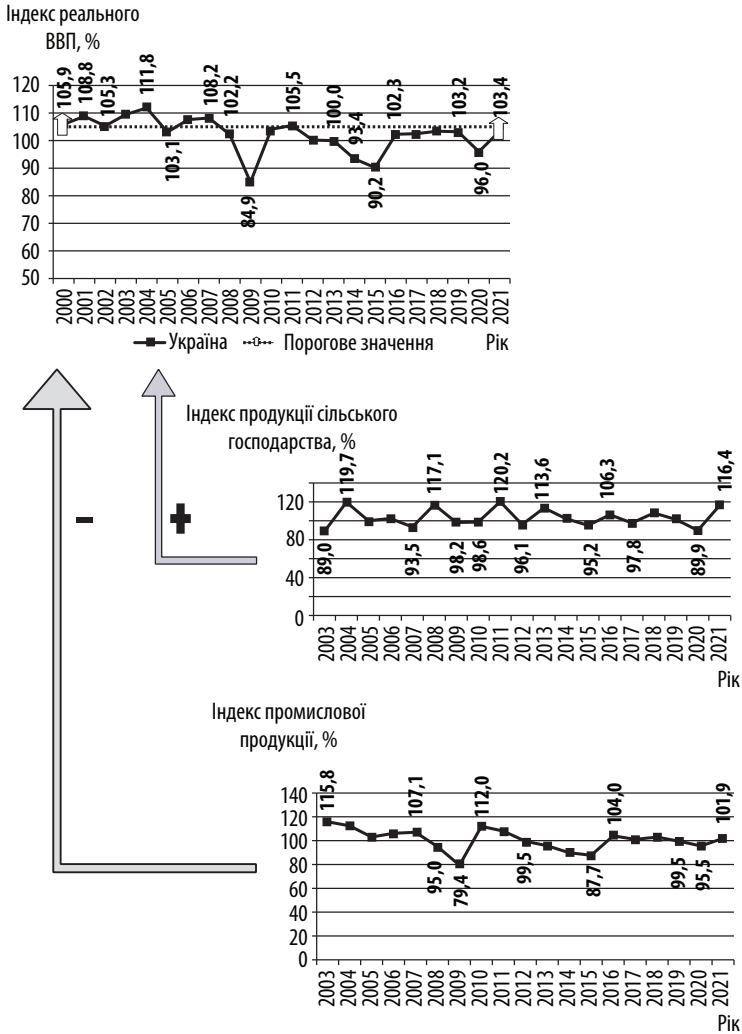
Динаміка зростання економіки нерівномірна протягом усього періоду 2000–2021 рр. У середньому індекс реального ВВП коливається навколо порогового значення 105 %, але має значну амплітуду коливань.

Найбільші падіння індексу реального ВВП спостерігалися у кризові періоди, але відновлення відбувалося дуже повільно. Тривале і глибоке падіння 2013–2015 рр. не було повністю компенсовано до пандемії, що залишило реальний ВВП країни на рівні 94 % від 2012 р., а падіння внаслідок воєнної агресії призвело до втрати у цілому третини ВВП порівняно з 2012 р. З урахуванням усіх періодів підйому та кризи реальний ВВП України починаючи з 2000 р. зріс лише на 13 %.

Головним джерелом коливань є промисловість. Як видно з *рис. 2.10*, динаміка індексу промислової продукції фактично дублює динаміку індексу реального ВВП. Частково ця динаміка компенсується результатами сільськогосподарського виробництва. Індекс продукції сільськогосподарства також має нестійку динаміку, яка складається під впливом неконтрольованих природних умов. Але значного і тривалого падіння протягом 2000–2021 рр. зафіксовано не було, а у періоди зростання індекс перевищує критичну межу у 105 %.

Таким чином, головним джерелом поглиблення «пастки відсталості» у вимірі економічного зростання є нестійка і недостатньо швидко відновлювана динаміка промислового виробництва.

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

Примітка. Стрілка з позначкою «+» означає позитивний вплив на показник, з позначкою «-» – негативний вплив. Стрілки на лініях порогових значень показують бажаний напрям. Те саме у наступних рисунках.

Рис. 2.10. Формування динаміки індексу реального ВВП

Джерело: побудовано авторами

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Порівняння динаміки ВВП України та Німеччини показано на рис. А.1 Додатка А. Як видно з рисунку, у Німеччині темпи зростання ВВП були меншими, але коливання, за винятком кризи 2009 р., майже відсутні.

Згідно зі схемою формування «пастки відсталості» зростання економіки визначає динаміку доходу. Індикатором «пастки відсталості» було обрано показник, який дозволяє здійснювати міжнародні порівняння і використовується світовим банком для класифікації країн за рівнем доходу – валовий національний дохід на 1 особу.

Група Світового банку розподіляє світові економіки на чотири групи доходів: низький, нижче середнього, вище середнього і високий. Класифікації оновлюються щороку 1 липня на основі ВНД на душу населення за попередній календарний рік. Показники ВНД виражаються в доларах США з використанням коефіцієнтів перерахунку, отриманих відповідно до методу Атлас [207]. Україна протягом майже усього розглянутого періоду перебувала у зоні доходу нижче середнього (рис. 2.11). У 2000–2001 рр. дохід був низьким. Тричі значення доходу впритул наближалося до рівня, який розмежовує доходи нижче середнього і середні. Порівняно з доходом вище середнього значення в Україні менше у 3 рази. Порівняно з розвинутими країнами ЄС дохід залишається низьким. На рис. А.2 Додатка А показано порівняльну динаміку доходу в Україні та Німеччині. Позитивним є те, що протягом 2000–2022 рр. розрив суттєво скоротився. Якщо у 2003 р., коли спостерігалось найнижче значення доходу у Німеччині, розрив становив майже 30 разів, то у 2022 р. – «лише» 12,5 разу. Рівень доходу Німеччини залишається недосяжним, оскільки він перевищує пороговий рівень високого доходу у 3,85 разу.

Низькі доходи призводять до низького рівня споживання. Індикатором рівня споживання було обрано питому вагу витрат на продукти харчування. Висока частка витрат у загальних споживчих витратах населення свідчить про бідність населення, а рівень понад 50 % – про крайню бідність, оскільки населення задовольняє лише базові потреби існування. На рис. 2.12 показано динаміку питомої ваги витрат на про-

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

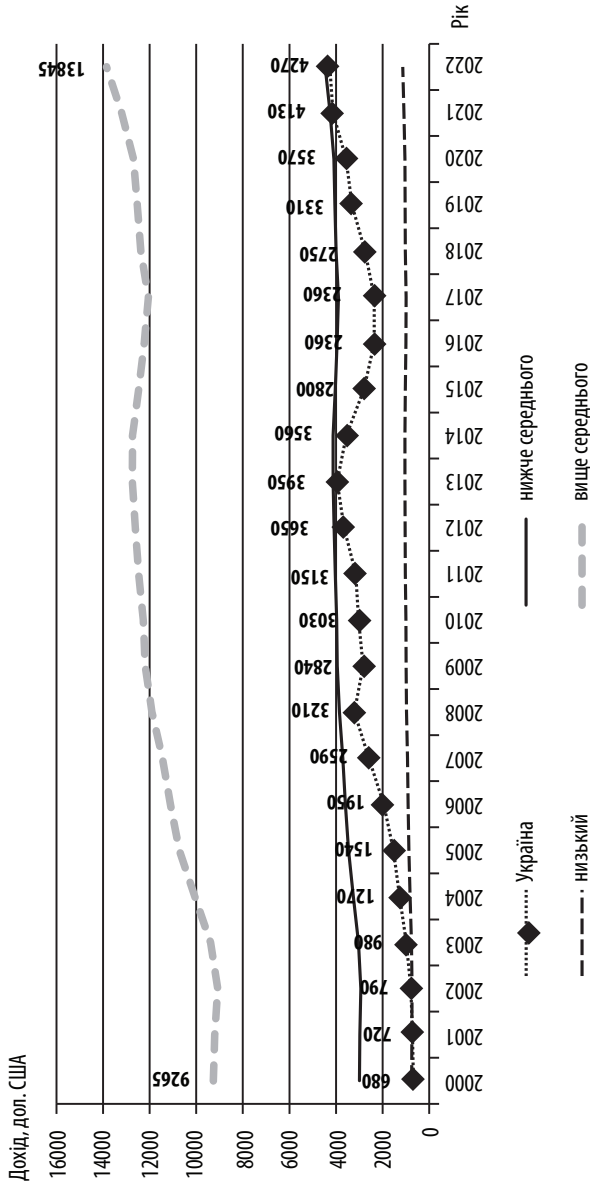

Рис. 2.11. Валовий національний дохід на 1 особу методом Атлас для класифікації Світовим банком країн за рівнем доходу

Ажерело: побудовано авторами

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

дукти харчування населення України та у середньому населення країн ЄС. Відносні витрати населення України у 2,5 разу перевищують витрати у країнах ЄС. Протягом 2001–2004 рр. частка витрат зменшилася на 10 в.п., але все одно залишається високою, із слабкою тенденцією до збільшення, у той час як у країнах ЄС наявна слабка тенденція до зменшення. Сплеск у 2020 р. пов'язаний із економічними наслідками пандемії COVID-19, які зменшили загальні доходи населення і посилили тиск на бідність. Таким чином, за рівнем споживання Україна знаходиться у критичній зоні. Слід також зазначити, що витрати на харчування суттєво відрізняються за доходними групами, що свідчить про розшарування населення і зростання нерівності, а отже, створює передумови для розвитку пастки бідності.

Для порівняння: на рис. А.3 Додатка А показано динаміку витрат на харчування в Україні та Німеччині. У Німеччині, як і в Україні, частка витрат на харчування коливається незначно, але на набагато нижчому рівні – від 13,6 % до 15,3 %, що навіть менше, ніж середнє по ЄС значення. Для більш детального аналізу необхідно розглянути усю структуру споживчих витрат населення, але саме витрати на харчування обмежують можливості населення до споживання.

Низькі доходи і, відповідно, низький рівень споживання призводять до вузькості внутрішнього ринку, що, своєю чергою, гальмує розвиток економіки. Розвиток внутрішнього ринку розглядається з точки зору можливості національної економіки забезпечити внутрішні потреби. Тому для ідентифікації «пастки відсталості» обрано показник співвідношення обсягів виробництва (V) до ємності внутрішнього ринку (E), який обґрунтовано у теорії патологічних процесів [98].

Відносно безпечним нормативним значенням співвідношення V/E визначено 70 %, а абсолютно стійким – 100 %. На рис. 2.13 показано динаміку показника балансу попиту та пропозиції для реального сектора економіки у цілому та для промисловості. Як свідчать дані, у цілому економіка знаходиться у межах безпечного та стійкого рівня балансу. Але щодо цього показника важливу роль відіграє дотримання безпечних значень окремо в усіх видах економічної діяльності.

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

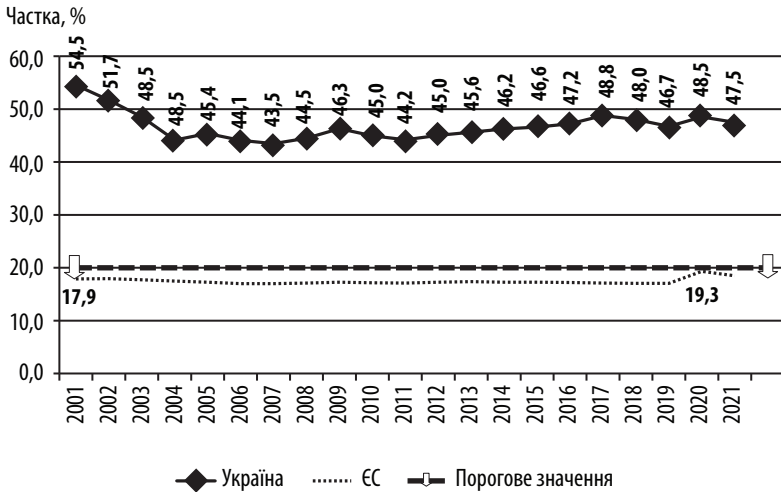

Рис. 2.12. Частка витрат на харчування у загальних споживчих витратах в Україні та країнах ЄС

Джерело: побудовано авторами

Як виходить з рис. 2.13, безпечні значення у цілому насправді гарантуються лише декількома виробництвами: сільським господарством, харчовою промисловістю, металургійним виробництвом та видобутком металів.

Ці галузі відносяться до низькотехнологічних або нижче середнього технологічних. Натомість такі високотехнологічні галузі, як машинобудування, хімічне виробництво, мають баланс значно нижче критичного (на рис. 2.13 – нижня діаграма). Якщо для низького балансу у галузі видобутку вуглеводнів є об'єктивні підстави, то решта галузей зазнала значного падіння за 20 років. Найбільш значущим є падіння балансу хімічного виробництва, який у 2003 р. перевищував межу стійкості, а починаючи з 2014 р. знаходиться нижче безпечного нормативу.

Для порівняння: на рис. А.4 Додатка А показано динаміки балансу попиту та пропозиції у цілому по економіках України та Німеччини. Баланс Німеччини перевищує порогове значення абсолютної стій-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

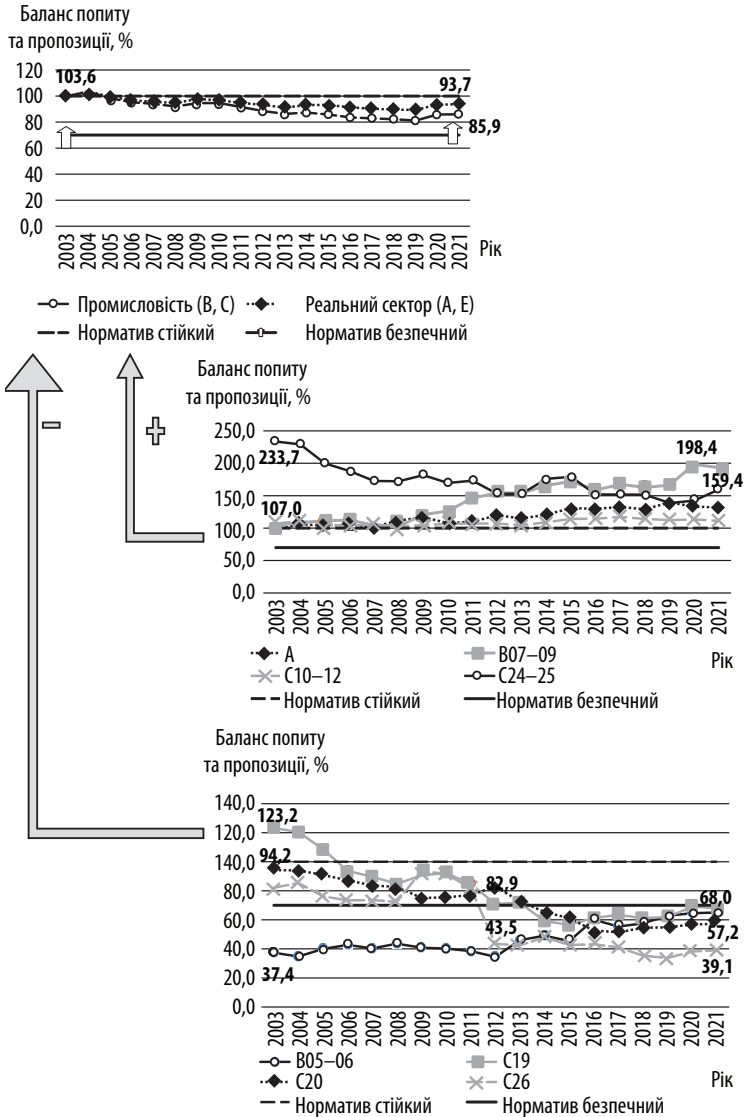

Рис. 2.13. Формування динаміки балансу попиту та пропозиції

Джерело: побудовано авторами

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

кості у 100 % на 7–10 в.п. пунктів весь період. Більш детальний аналіз структури балансу показав, що рівень менший 100 % спостерігається у харчовій промисловості, видобувних галузях тощо, а у високотехнологічних галузях баланс абсолютно стійкий.

Таким чином, стабільність балансу попиту та пропозиції на рівні економіки у цілому є уявною, оскільки забезпечується лише низькотехнологічними виробництвами та провокує подальшу деіндустріалізацію та поглиблення «пастки відсталості» у контурі науково-технічної та інноваційної діяльності.

Низькі доходи, окрім низького рівня споживання, визначають і недостатній рівень заощаджень, які можуть стати у подальшому джерелом інвестицій. На *рис. 2.14* показано динаміку основного показника, який характеризує рівень заощаджень у відсотках ВВП для України, а також у середньому по країнах ЄС та світу у цілому. Порогове значення для ідентифікації потрапляння до контуру нестачі інвестицій за

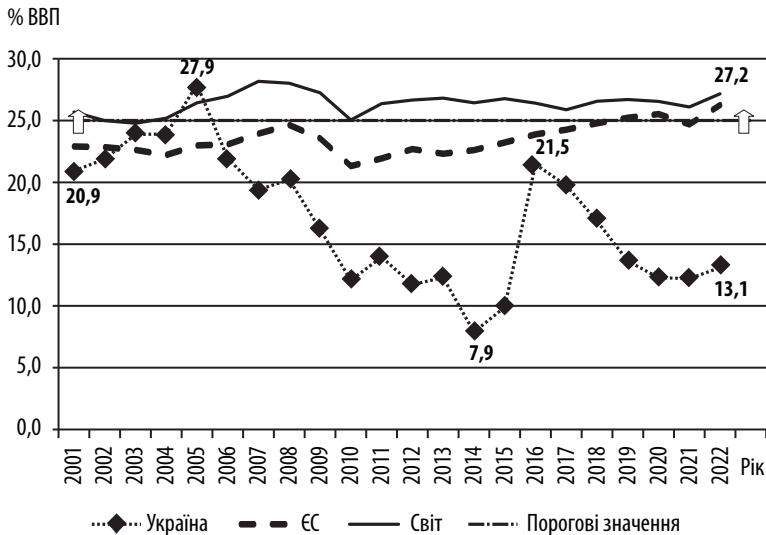

Рис. 2.14. Валові заощадження у відсотках ВВП

Джерело: побудовано авторами

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

рівнем заощаджень було визначено як 25 % ВВП, що відповідає середньосвітовому значенню.

Динаміка валових заощаджень в Україні відзначалася надзвичайно значними коливаннями. Якщо на початку 2000-х рр. значення було близьким до порогового, а у 2005 р. навіть вище, то потім відбувалося зменшення рівня заощаджень, викликане, у т.ч. наслідками світової фінансової кризи та гіперінфляційними процесами. Найменший рівень спостерігався у 2014 р., коли валові заощадження зменшилися до 7,9 % ВВП. Недовгий сплеск у 2016–2017 рр. знову змінився на падіння до 13,1 % у 2022 р.

На рис. А.5 Додатка А показано, що за той же період рівень валових заощаджень у Німеччині поступово зростав і від значень трохи менших за порогове дійшов 30,5 % у 2021 р. При цьому не було суттєвих коливань, що свідчить про стабільність розвитку економіки та інфляційних процесів.

Таким чином, низький та нестабільний рівень заощаджень посилює інвестиційну пастку, оскільки інвестиційні процеси не мають достатніх внутрішніх джерел.

Динаміка інвестицій не була стійкою протягом 2000–2021 рр. і складалася під впливом зовнішніх чинників. Індекс інвестицій в основний капітал, а з 2011 р. індекс капітальних інвестицій суттєво коливалися (рис. 2.15). Найбільшого падіння інвестиції зазнали у 2009, 2014 та 2020 рр. Внаслідок падіння та подальшого відновлення інвестування рівень інвестицій у 2021 р. відповідав рівню 2005 або 2013 рр.

Причиною нестійкої динаміки інвестування є недостатність інвестицій як у промисловості, так і реальному секторі у цілому. Протягом усього періоду відношення інвестицій до випуску трималося на нижній умовно безпечній межі у 5 %, що відповідає простому відтворенню. У кризові періоди достатність інвестицій спадала нижче нижнього припустимого рівня.

Граничний рівень у 20 % був недосяжним для економіки і досягався лише у 2007–2012 рр. у добуванні енергетичних корисних копалин і легкій промисловості (див. п. 4.3).

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

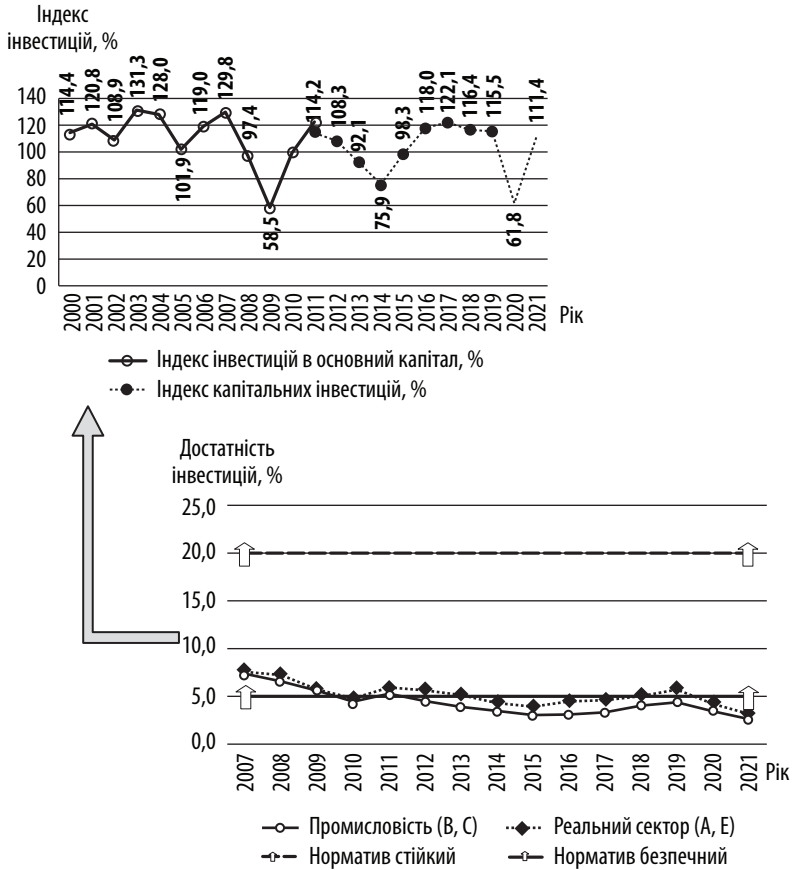

Рис. 2.15. Формування динаміки інвестицій

Джерело: побудовано авторами

Найнижчим був рівень достатності інвестицій у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення, а також у виробництві комп'ютерів, електронної та оптичної продукції. Таким чином, ані енергетична безпека, ані високотехнологічні виробництва не підтримувалися інвестиціями належним чином, що призвело до суттєвої імпортозалежності у цих галузях.

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Крім того, у структурі інвестицій абсолютно переважають власні кошти підприємств – близько 70 % протягом усього аналізованого періоду, кредити банків складають 14–16 %.

Максимум частки іноземних інвесторів припадав на 2002–2005 рр., коли вона складала 4–5 %, далі частка скоротилася до 2,5–3 % і до 1 %, а з 2018 р. не перевищує 0,6 %. Таким чином, іноземні інвестиції не відіграють майже ніякої ролі у розвитку реального сектора економіки. Що ж стосується прямих іноземних інвестицій, то згідно із еталонним визначенням ОЕСР для прямих іноземних інвестицій, і пов'язуються лише з довгостроковими інтересами прямого інвестора щодо участі в управлінні підприємством, для чого вважається достатнім 10 % голосуючих акцій [43].

Для цілей міжнародного порівняння використано показник валового нагромадження основного капіталу у відсотках ВВП, який розраховується ЄС, ОЕСР та Світовим банком. На рис. А.6 Додатка А показано порівняльну динаміку цього показника в Україні і Німеччині. Динаміка в Україні так само, як і для валових заощаджень, є нестійкою. У 2004–2008 рр. порогове значення навіть перевищувалося, але починаючи з періоду світової фінансової кризи валове нагромадження зростало, що свідчить про стагнацію економіки та відсутність резервів зростання інвестицій. За той самий період у Німеччині змін майже не відбувалося, але починаючи з 2018 р. відбувається слабке зростання.

Таким чином, низькі доходи, низький рівень заощаджень і недостатність інвестицій зумовляють подальше поглиблення «пастки відсталості» в Україні за інвестиційним контуром. Стимулювання і залучення інвестицій є одним з найбільш доцільних шляхів виводу України з «пастки відсталості».

Недостатній рівень інвестицій впливає на усі ланки пастки науково-технічної та інноваційної діяльності. Найкращою є ситуація у сфері освіти, оскільки вона є найбільш консервативною і має значну тривалість життєвого циклу.

Рівень державних витрат на освіту відповідає середньому рівню по країнах ОЕСР і не має сталої тенденції до зниження (рис. 2.16).

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

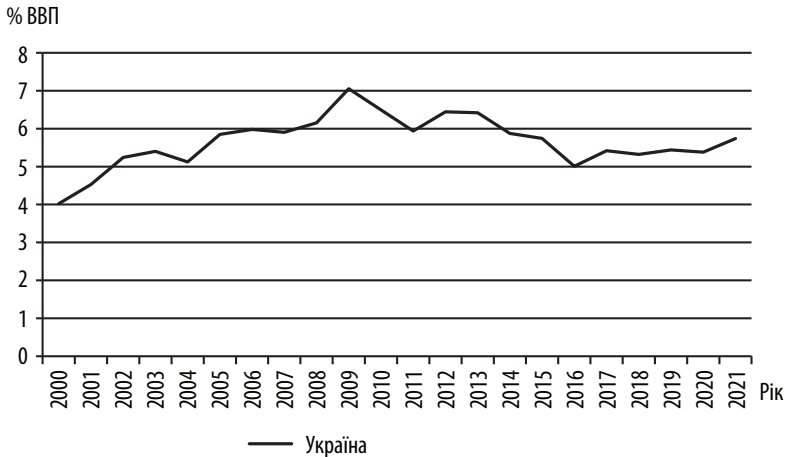

Рис. 2.16. Динаміка державних витратів на освіту у % ВВП

Джерело: побудовано авторами

Це свідчить про потенційну спроможність системи освіти забезпечити економіку робочою силою потрібної кваліфікації, у т.ч. фахівцями з досліджень і розробок.

Особливістю сфери освіти є те, що у світі існує велике різноманіття систем освіти та її фінансування. Рівень витратів по ЄС у середньому 5 %, у світі – 4,2 %. Найвищі рівні витратів на освіту спостерігаються у країнах, що розвиваються, з низькими доходами, нестабільних, переважно країнах Африки або острівних, і лише у 3 країнах перевищують 10 % (Кірибаті, Маршаллові острови, Намібія). Тому пороговим значенням доцільно обрати саме 5 % ВВП.

Водночас питома вага державних витрат збільшилася з 75 % до 85 % від усіх витрат на освіту. У секторі дошкільної, середньої та передвищої освіти питома вага державних витрат вище і складає до 90–96 %, що свідчить про низьку платоспроможність населення у сфері освіти. Але й у секторі вищої та післявищої освіти частка державних витрат досягає 70 %, що свідчить про низьку зацікавленість недержавного сектора у розвитку трудових ресурсів.

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Таким чином, освіта функціонує у безпечних межах. Але низький рівень участі недержавного сектора становить потенційну загрозу системі освіти в умовах виснаження ресурсів наповнення зведеного бюджету.

З даних рис. А.7 Додатка А випливає, що державні видатки на освіту в Україні відносно ВВП перевищують видатки у Німеччині, оскільки у цій країні середня та вища освіта здебільшого є безкоштовною для резидентів. У абсолютному вимірі на 1 студента (учня) видатки в Україні набагато менші, що зумовлює недостатній доступ до сучасних технологій, літератури, освітнього контенту і призводить до зниження конкурентоспроможності освіти.

Негативним є також посилення еміграційних тенденцій серед найкращих викладачів і студентів, викликане воєнними діями в Україні, які активно використовуються освітніми закладами ЄС.

Рівень витрат на дослідження і розробки постійно менший за рівень країн ЄС та у середньому у світі і має тенденцію до зниження, у той час як витрати на дослідження та розробки у світі стабільно збільшуються (рис. 2.17). Як порогове значення було обрано 2 % ВВП, яке відповідає багаторічному середньому значенню ЄС.

Цільове значення, встановлене у програмних документах ЄС (Лісабонська стратегія), складає 3 %, з яких дві третини мають припадати на бізнес-сектор, мало бути досягнуте у 2010 р. [139]. Як видно з рис. А.8 Додатка А, у Німеччині фінансування досліджень та розробок перевищує 3 % з 2017 р. Але й наразі близькими до цього значення є лише окремі країни, а у дискусіях зазначають завищені очікування і невиконувальність цієї цілі. Саме відставання у фінансуванні науки вважається однією з головних причин відставання ЄС у економічному розвитку від США.

Недостатність і тривале зниження фінансування досліджень і розробок породжує недостатність кадрового та матеріального забезпечення науки і спричиняє розрив між освітою і наукою. Освічені кадри не мають можливості реалізуватися як фахівці. Врешті-решт не забезпечуються можливості здійснення розробок і подальшого їх

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

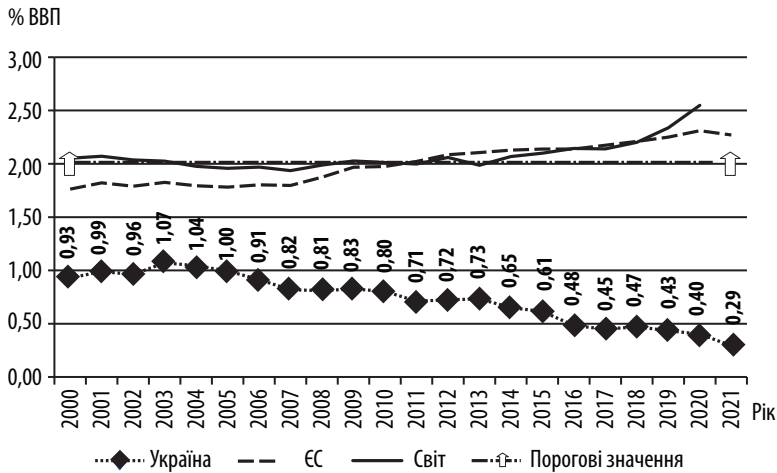

Рис. 2.17. Питома вага витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у валовому внутрішньому продукті

Джерело: побудовано авторами

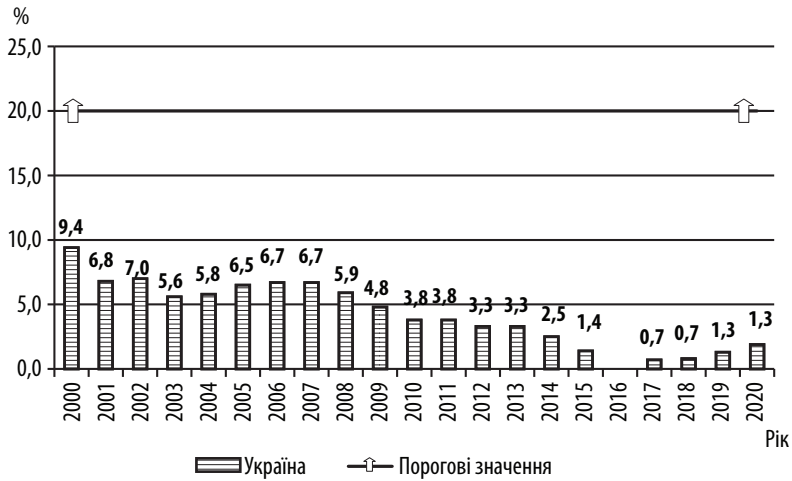
втілення у інновації в усіх секторах економіки, зокрема й військово-промисловому.

Частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції промислових підприємств протягом 2000–2020 рр. знаходилася на значно нижчому рівні, ніж порогове значення у 20 %, як видно з рис. 2.18. Найвищим було значення 9,4 % ще у 2000 р.

Суттєве зниження показника починаючи з 2015 р. частково пояснюється зміною методології статистичного спостереження, згідно з якою почали враховуватися лише дані підприємств з кількістю працюючих понад 50 осіб. Але на загальну тенденцію до скорочення частки інноваційної продукції це не справило значного впливу.

Як свідчать дані табл. Б.1 Додатка Б, питома вага інноваційної продукції суттєво відрізняється для різних видів економічної діяльності. Найбільшою вона є у галузі «Наукові дослідження і розробки» – до 33 %. Водночас серед видів діяльності промисловості найбільші зна-

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Примітка: дані за 2016 р. відсутні.

Рис. 2.18. Частка обсягу реалізованої інноваційної продукції (товарів, послуг) у загальному обсязі реалізованої продукції (товарів, послуг) промислових підприємств, %

Джерело: побудовано авторами

чення у машинобудуванні, але з 2013 р. вони не підіймаються вище 10 %. Частка підприємств, які впроваджували інновації, починаючи з 2005 р. зростала і з 2015 р. коливається у межах 14–16 %, що також є дуже низьким показником. Частка інноваційно активних підприємств трохи більша і коливається у межах 16–18 %. Водночас витрати промислових підприємств на інновації знизилися з 1,5 % до 0,34 % ВВП у цілому або 1,22 % ВВП, створеного у промисловості.

Таким чином, інноваційна діяльність є найбільш слабкою ланкою, яка обумовлює самопідтримуваність науково-технічного та інноваційного контуру «пастки відсталості».

Конкурентоспроможність продукції всередині країни характеризує частка імпорту у задоволенні потреб внутрішнього ринку. Як видно з рис. 2.19, імпортозалежність реального сектора протягом 2003–

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

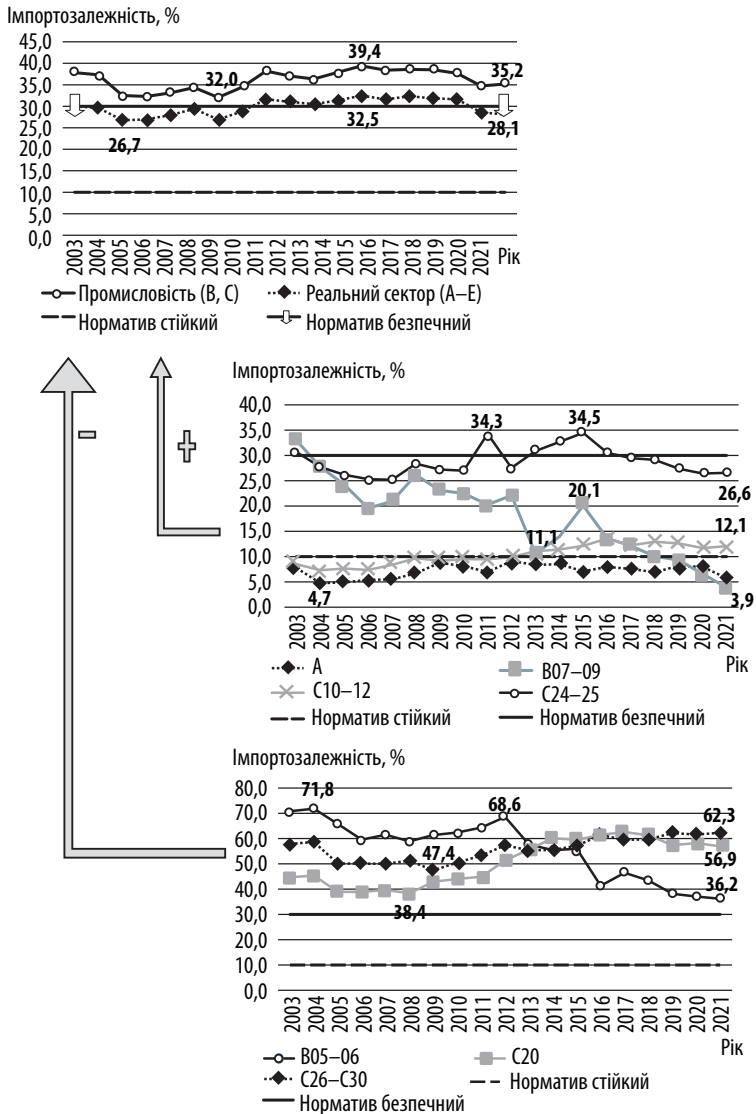

Рис. 2.19. Формування імпортозалежності економіки

Джерело: побудовано авторами

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

2021 рр. утримується на межі умовно безпечного нормативу 30 %. Але імпортозалежність промисловості більша у середньому на 10 в.п.

Умовно безпечний рівень забезпечується тим, що у частині видів економічної діяльності, а саме сільському господарстві, харчовій промисловості, видобуванні неенергетичних корисних копалин, імпортозалежність значно менша і знаходиться на рівні абсолютно стійкого порогу 10 % або менша.

Водночас у добуванні енергетичних корисних копалин, машинобудуванні та хімічній промисловості імпортозалежність значно перевищує граничне порогове значення і сягає 60 %, що здійснює сильний тиск на імпортозалежність усього реального сектора і свідчить про неконкурентоспроможність середньо- та високотехнологічної продукції або її відсутність на внутрішньому ринку.

Подібною до України, а в останні роки і більшою є імпортозалежність реального сектора Німеччини, як свідчить рис. А.9 Додатка А. Але вона формується під впливом імпорту енергоносіїв, металів і продукції харчової промисловості, а не високотехнологічної продукції. Тому не має руйнівного характеру для економіки.

Отже, імпортозалежність внутрішнього ринку України за переважно високотехнологічними товарами для кінцевого та проміжного споживання є наслідком низького рівня інновацій та неконкурентоспроможності власної продукції.

Неконкурентоспроможність продукції на внутрішньому ринку має покриватися доходами від експорту. Але надмірна торгова відкритість створює ризики шоків з боку світових ринків для окремих галузей і виробництв. Тому основним показником якості експорту визначено торгову відкритість, який дозволяє здійснити аналіз у розрізі видів економічної діяльності.

У цілому по економіці торгова відкритість, яка вимірюється відношенням експорту до обсягу валового випуску, знаходиться у межах умовно безпечного рівня 50 % і зменшується, наближаючись до рівня абсолютної стійкості у 15 % (рис. 2.20), і навіть краща за торгову відкритість економіки Німеччини (рис. А.10 Додатка А).

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

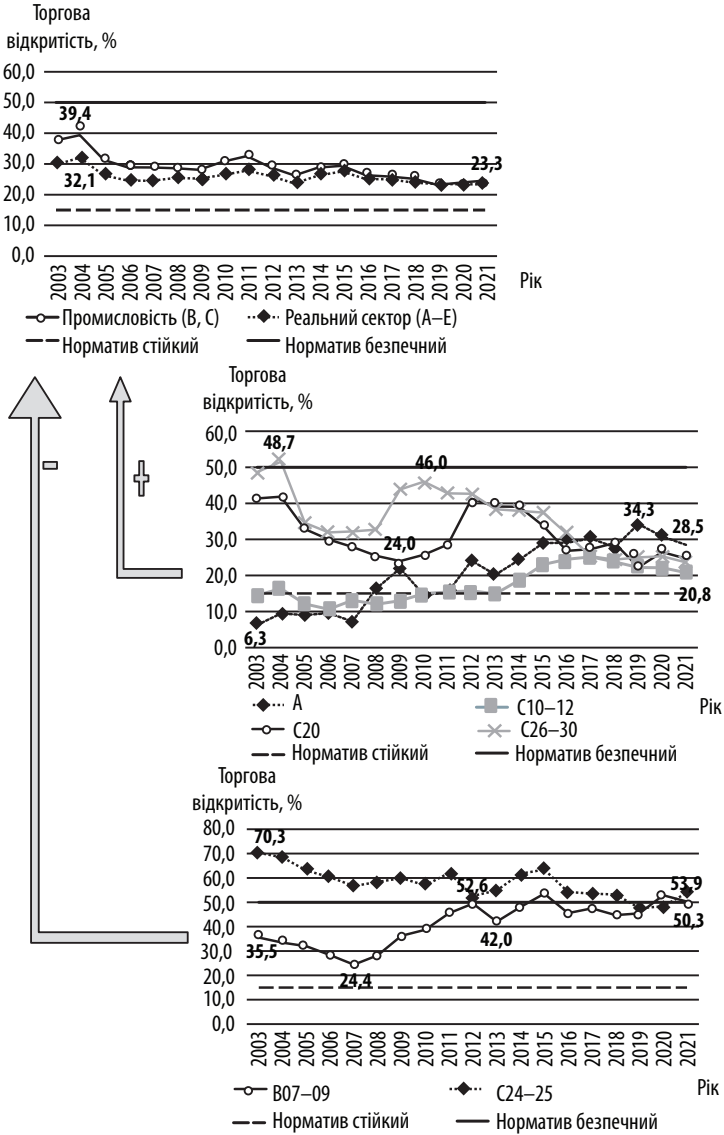

Рис. 2.20. Динаміка торгової відкритості економіки

Джерело: побудовано авторами

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Але, так само, як і імпортозалежність, характеристика експорту суттєво відрізняється за видами економічної діяльності. Торгова відкритість була меншою 15 % у сільському господарстві та харчовій промисловості і, незважаючи на нарощування експорту продукції цих галузей, все ще залишається значно нижче 50 %. Отже, у цих галузях ще є резерви розширення експорту.

Тоді як торгова відкритість машинобудування і хімічної промисловості зменшувалася протягом 2003–2021 рр. і знаходиться на рівні 20 % останні 6 років. Це свідчить про звуження можливостей та зменшення конкурентоспроможності середньо- та високотехнологічної продукції на світовому ринку.

Торгова відкритість металургійного виробництва зменшилася з 70 % до неприпустимого рівня 50 %, а у видобуванні неенергетичних корисних копалин, навпаки, зросла з 25–30 % до того самого рівня. У сукупності зі збільшення відкритості сільського господарства це свідчить про переважання сировинного експорту, спрощення його структури та відсутність стимулів до розвитку більш технологічних виробництв і переорієнтації експорту на продукцію кінцевого споживання.

Додатковим показником, який характеризує якість експорту, є питома вага високотехнологічної продукції у експорті. На *рис. 2.21* показано динаміку цього показника в Україні порівняно з середніми значеннями по країнах ОЕСР та у цілому у світі. Пороговим значенням доцільно обрати 20 %, яке відповідає середньосвітовому рівню і формується найбільш розвинутими країнами та тими, що найшвидше розвиваються.

Порівняння зі середньосвітовими показниками а також з показниками ОЕСР і окремо Німеччини (*рис. А.11* Додатка А) свідчить про критичний рівень відсталості України в експорті високотехнологічних товарів.

Водночас можливість експорту продукції з низьким рівнем обробки (або сировинної) призводить до відсутності зацікавленості виробників у впровадженні інновацій, здійсненні власних досліджень і роз-

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

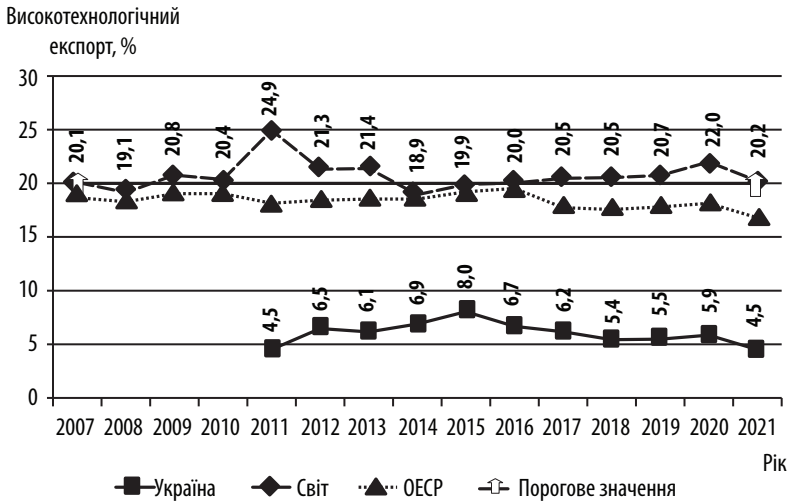

Рис. 2.21. Динаміка частки високотехнологічного експорту в експорті товарів і послуг України та країн світу

Джерело: побудовано авторами

робок. Що, своєю чергою, створює розрив між наукою, інноваціями та реальним сектором економіки і поглиблює «пастку відсталості».

Наявність інституційної пастки у складі «пастки відсталості» в Україні також значною мірою визначається низькими доходами. Недостатність доходів, бідність і нерівність спричиняють недовіру до владних інститутів, спонукають населення до неправових методів отримання додаткового доходу, призводять до поширення корупції в усіх сферах життя.

Отже, як основний показник якості і спроможності інститутів було обрано індекс сприйняття корупції. На рис. 2.22 показано динаміку індексу сприйняття корупції в Україні та у середньому по країнах Західної Європи та ЄС. Повня відсутність корупції відповідає індексу 100, але найкращим світовим результатом, за даними 2022 р., є індекс Данії – 90. Індекс Німеччини менший – на рівні 79–81 пункт і не має тенденції (рис. А.12 Додатка А). У середньому по країнах ЄС індекс

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

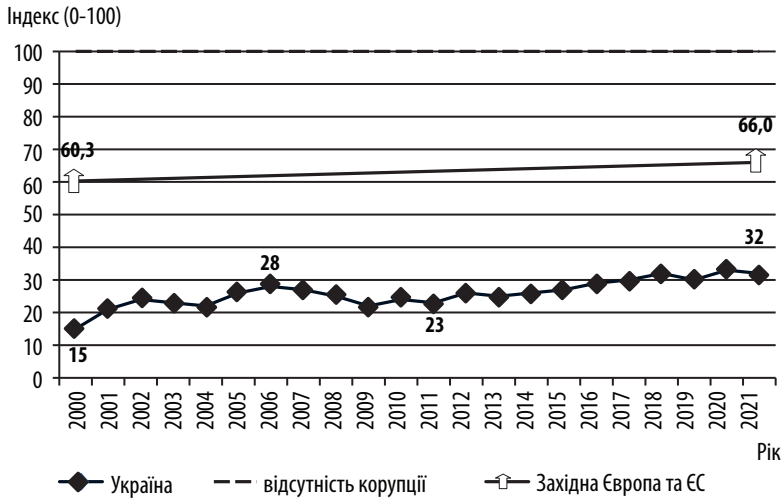

Рис. 2.22. Індекс сприйняття корупції
(0 – максимальний рівень корупції; 100 – відсутність корупції)

Джерело: побудовано авторами

має слабку тенденцію до збільшення. Так само й для України індекс збільшився з 15 до 32 пунктів, Найбільш значне збільшення відбулося протягом 2000–2006 рр., яке потім загальмувалося. Стагнація у зниженні рівня корупції спостерігається у багатьох країнах світу починаючи з 2012 р. Проте значення України відсуває її на 116-ту позицію серед 180 країн світу.

Покращення ефективності державних інститутів забезпечує стабільність прав власності, привабливість країни для внутрішнього та зовнішнього інвестування. Тому розвиток інститутів має стати одним з пріоритетів виходу з «пастки відсталості».

Для більш точного визначення тісноти зв'язків між складовими «пастки відсталості» було здійснено кореляційний аналіз індикаторів пастки. Зважаючи на різну спрямованість порогових значень індикаторів, від'ємні значення також трактуються як підсилювачі «пастки відсталості».

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

Індекс реального ВВП, який характеризує зростання економіки, статистично значущо корелює лише з індексом промислової продукції з коефіцієнтом 0,93. Можливий зв'язок економічного зростання з іншими блоками «пастки відсталості» реалізується через розвиток промисловості, як виходить з даних *табл. 2.4*.

Таблиця 2.4

Коефіцієнти кореляції індексу реального ВВП та індексу промислової продукції з показниками пастки

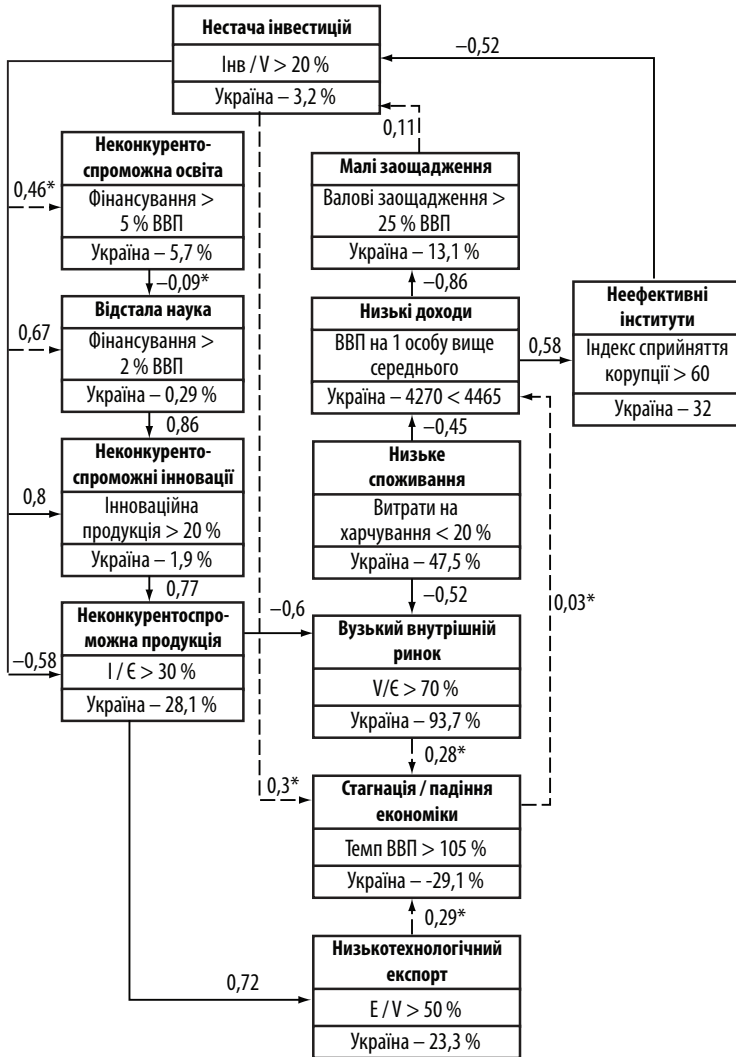
	Індекс промислової продукції	Заощадження	Дохід	Експорт промисловості (E/V)	Фінансування освіти	Фінансування науки	Інновації	Внутрішній ринок промисловості (V/E)
Індекс реального ВВП	0,93	0,52	-0,51	0,42	-0,53	0,38	0,46	0,3689
▪ статична значущість, $p < 0,05$	$p = ,000$	$p = ,013$	$p = ,016$	$p = ,077$	$p = ,013$	$p = ,084$	$p = ,040$	$p = ,120$
Індекс промислової продукції		0,48	-0,50	0,5	-0,58	0,32	0,34	0,4082
▪ статична значущість, $p < 0,05$		$p = ,04$	$p = ,02$	$p = ,029$	$p = ,011$	$p = ,187$	$p = ,179$	$p = ,083$

Джерело: побудовано авторами

На рис. 2.23 показано виявлені кореляційні зв'язки між складовими «пастки відсталості». Розраховані коефіцієнти кореляції виявилися незначущими для усіх зв'язків з блоком «Стагнація / падіння економіки», це свідчить про критичну залежність розвитку економіки від зовнішніх чинників, малий вплив інвестицій через їхню критичну нестачу.

Інвестиції слабо корелюють з державними витратами на освіту, оскільки переважно здійснюються коштами підприємств, за браком яких інвестування в освіту не є пріоритетним.

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

--- слабий, статистично незначущий кореляційний зв'язок
Для України наведені останні наявні дані, які відповідають 2020–2022 р.

Рис. 2.23. Ідентифікація «пастки відсталості» в Україні

Джерело: побудовано авторами

Розділ 2. Проблеми та суперечності соціально-економічного розвитку та ...

Водночас фінансування власних досліджень і розробок позитивно залежить від загального рівня інвестування, але не пов'язане з фінансуванням освіти. Отже, підтверджується висновок про розрив між освітою і потребами науки і інновацій.

Нестача інвестицій спричиняє недостатній рівень інноваційної діяльності, що підтверджується тісним кореляційним зв'язком між індикаторами інноваційної продукції та імпортозалежності економіки.

Розрив існує також між рівнем заощаджень та інвестиціями, оскільки кореляційний зв'язок між показниками практично відсутній. Це є наслідком, з одного боку, малим рівнем заощаджень, які не інвестуються, щоб не піддаватися ризику втрати чи знецінення, а також відсутністю довіри до інститутів захисту прав власності та інвестицій.

Таким чином, аналіз динаміки індикаторів для складових «пастки відсталості» свідчить про формування такої пастки в Україні, яке відбувалося тривалий час і наразі немає підстав для виходу без додаткових зусиль. Наявні позитивні тенденції слабкі, а критичні значення зберігаються.

Водночас виявлені тенденції та взаємозалежності складових «пастки відсталості» дозволяють визначити пріоритетні напрями виведення України з цієї пастки: розвиток інновацій, підвищення ефективності інститутів, активізації інвестиційної діяльності.

Наукове видання

Теоретичні аспекти виходу України з «пастки відсталості»

Монографія

За редакцією
доктора економічних наук, професора,
чел.-кор. НАН України М. О. Кизима,
доктора економічних наук, професора Н. В. Белікової

Підписано до друку 28.11.2023 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.

Гарнітура ArnoPro. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 23,5.

Обл.-вид. арк. 29,6. Наклад 50 прим. Зам. № 45.

ФОП Лібуркіна Л. М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

від 12.02.2003 р., серія ХК № 76

61003, м. Харків, Університетська, 3, к. 9.

Надруковано у ФОП Озеров Г. В.